

I orkanens öga – Ernst Cassirer och Göteborg

Sven-Eric Liedman

Ernst Cassirer hade en personlig professur i teoretisk filosofi vid Göteborgs högskola mellan åren 1935 och 1941. Han förlänade högskolan en strålgans som den varken förr eller senare – ens som universitet med en nobelpristagare bland sina lärare – kommit i närheten av. Cassirer är fortfarande ett stort namn i Europa och Nordamerika. Litteraturen om honom är enorm och den växer oavblått.

Det finns ytterligare en anledning att framhålla Cassirer när staden Göteborg är på tal. Under sina år där utvecklade han inte bara en enastående, nästan ofattbar produktivitet. Hans tänkande genomgick också en avgörande förändring som först på senare år blivit tillfullo känd (och som i Sverige hittills förblivit så gott som obeaktad). Den främste nu levande Cassirerkännaren, John Michael Krois, skriver om Göteborgsåren: "From the point of view of his philosophy, they were the most important in his life."¹ Påståendet bygger på solidast möjliga bas: Krois är den som redigerat de volymer som innehåller Ernst Cassirers opublicerade manuskript från tiden i Sverige. Han har också skrivit en av de bästa Cassirermonografierna² och även i övrigt belyst Cassirers filosofi på mångfaldigt sätt.

En annan lika god anledning att uppehålla sig vid Cassirers Göteborgsår är att dokumenten och vittnesbörden säger ganska mycket om staden Göteborg sådan den kunde arta sig på 1930-talet och under krigsåren. Ett levande vittnesbörd är Toni Cassirers berättelse om hennes och hennes makes liv i staden mellan september 1935 och maj 1941 i boken *Mein Leben mit Ernst Cassirer* (1981), som i detta tidskriftsnummer återges i Thomas Karlsohns översättning.³ Som all memoarlitteratur ska givetvis också denna charmerande och livfulla skildring tas med en nypa salt. Men en rad bevarade dokument, brev och annat bekräftar det väsentliga i den bild som Toni Cassirer ger.

Den fråga som i det följande ska styra framställningen gäller kort och gott hur det kunde komma sig att Cas-

sirers år i Sverige blev så produktiva och nyskapande. – Till detta kommer en annan fråga, nämligen vad det var som fick honom att känna sig så hemma i sin nya hemstad att han till och med tänkte återvända dit från USA när kriget väl var slut.⁴

En märklig omständighet är att Cassirer, som var en berömd filosof långt innan han kom till Sverige, fick ett så förhållandevis obetydligt inflytande på den svenska intellektuella miljön. Det är först under de senaste åren som intresset för honom börjat vakna på allvar. Också detta förhållande är värt en stunds eftertanke.

Men först en kort resumé över Cassirers liv.

Cassirers liv och verk

Ernst Cassirer kom från en välbärgad judisk familj i Breslau – dagens polska Wrocław – och han visade stor fallenhet för studier. Men hans akademiska karriär var inte rak; fallen för ungdomlig melankoli (eller depressioner, skulle läkare säga idag) vantrivdes han i en rad olika universitetsstäder innan han fann en miljö där hans intellektuella intressen kunde absorberas och hans känslomässiga behov tillfredsställas. Det skedde i Marburg i Hessen, där Hermann Cohen, filosof och ledande gestalt i den riktning som kallas Marburgskolan, blev hans främste lärare. Cohen tillhörde de många så kallade nykantianer som i olika schatteringar dominerade den tyska filosofiska scenen åtminstone fram till Martin Heideggers genombrott. Cohens art av nykantianism, bekrigad av andra typer av nykantianer, utmärktes bland annat därav att han betonade sambandet mellan teoretisk filosofi och exakt naturvetenskap så starkt. Han tillbakavisade inte bara Kants ting i sig, något som många av Kants efterföljare hade gjort med argumentet: Varför skall vi anta en storhet varom vi i princip inte kan veta något? Vad är det i så fall för slags kunskap vi har om den? Cohen underkände också den skarpa gränslinje som Kant dragit mellan vårt sätt att

organisera verkligheten i å ena sidan tidens och rummets åskådningsformer och å andra sidan helt osinliga, rent tankemässiga förståndskategorier. Även tiden och rummet är tanke kategorier, hävdade Cohen. Hans filosofi framstår därför som utpräglat intellektualistisk. Sinnvärlden är kaotisk, och det är vi som skapar ordning i den. Men den goda ordningen är resultatet av en lång kulturell och vetenskaplig utveckling.

Cassirer tog inte bara djupa intryck av Cohens filosofi utan också av hans starka engagemang för den judiska saken. Cohen var på samma gång tysk patriot och en stor organisatör av judisk kultur. I början av första världskriget, som präglades av krigisk yra i så många europeiska länder, hävdade han rentav att det fanns en grundläggande likhet mellan judar och tyskar. ”Vare sig de vet det eller ej, är tyskarna judar”, säger Cohen.⁵ I Tyska Riket, där en markerad, låt vara ännu tyglad antisemitism var stark, väckte hans inlägg snarare vrede än entusiasm.

Cassirer skulle själv aldrig säga något liknande. Under Weimarrepubliken arbetade han däremot ivrigt för olika judiska kulturella initiativ, övertygad om att den republikanism som var Weimarrepublikens bärande idé skulle kunna förena det tyska med det judiska.⁶

I sin filosofi uttryckte Cassirer ofta sin tacksamhetskuld gentemot Cohen. Detta bidrog sannolikt till att hans eget tänkande i så hög grad kom att identifieras med Cohens. De som inte uppskattade Cohens filosofi – och de var många och inflytelserika – såg i Cassirer enbart en osjälvständig efterföljare. Hans habilitationsavhandling gick nått och jämt igenom därför att den av de utsedda bedömarna sades ligga så nära Cohens filosofi, och samma bedömare hävdade inför förslaget att Cassirer skulle kallas till den nya filosofiprofessuren i Hamburg att den föreslagne tyvärr ännu rörde sig ”ganz in Cohens Fahrwasser” (helt i Cohens farvatten).⁷ Med åren har stämpeln som Cohenlärjunge visserligen bleknat i takt med att kunskaperna om Cohen själv plånats ut. Däremot har epitetet ”nykantian” hängt kvar. Om Cassirer skall karakteriseras med ett enda ord blir det fortfarande ofta som nykantian. Beteckningen är inte gripen ur luften, men den är ändå missvisande på flera sätt. För det första var den kantianska traditionen inte den enda källa ur vilken Cassirer hämtade sin inspiration. Goethe präglade honom också på djupet, och i hans syn på konsten och på det konkreta mänskliga livet betydde Goethe mer än Kant. (Under Göteborgsåren och i skuggan av Hitlerväldets favor blev som vi ska se Goethe än viktigare för honom som en representant för ett annat, ett bättre och sannare Tyskland.) Till många av den klassiska filosofins storheter från Platon till Leibniz hade Cassirer dessutom en

egen tillgång helt eller i huvudsak opåverkad av nykantianerna.

För det andra var Cassirer en filosof som ända sedan relativt tidiga år och fram till sin död befann sig i rastlös utveckling och på avgörande punkter kom att avvika från de ståndpunkter som setts som utmärkande för nykantianismen. Den kantianska kunskapsteorin kom i skymundan för den egna kulturteorin, något som Ernst Wolfgang Orth fångat i en träffande boktitel.⁸

Trots motstånd fick Cassirer både sin habilitation – under flera år levde han som privatlärare i Berlin – och till sist sin professur i Hamburg. Det nya universitetet i Hamburg blev Cassirers idealiska arbetsmiljö fram till Hitlers *Machtübernahme*. Under åren där byggde han upp ett stort och viktigt vänskaps- och kontaktnät. Nya erfarenhetsområden kom inom hans synfält och betydde ofta att hans filosofiska tänkande tog sig en ny riktning. Viktigast var därvid *Kulturwissenschaftliche Bibliothek Warburg*, den väldiga samling av litteratur om allt från myter till renässanskonst som den tyske kulturhistorikern Aby Warburg samlat i Hamburg. Biblioteket blev viktigt för Cassirer därför att han där kunde fördjupa sig i mytens olika uppenbarelseformer. Det blev avgörande för utformningen av den redan nämnda *Philosophie der symbolischen Formen*, vars tre band utkom under Hamburgsåren mellan 1923 och 1929. Mytstudierna utgjorde därmed också en förutsättning för hela det symboltänkande som alltsedan dess förblivit Cassirers viktigaste signum som tänkare. Tidigare var det framför allt två områden som han ägnat sin energi: filosofins historia och de exakta vetenskapernas filosofi. Nu utvidgades repertoaren väsentligt. Myten, språket, konsten och vetenskapen framstod som olika symboliska former. Det var genom dessa olika symboliska former som enligt Cassirer människor kunde gestalta sin verklighet. Verkligheten är aldrig omedelbart tillgänglig för oss. Det finns inte några råa, oförmedlade sinnesintryck, inga så kallade sinnesdata med vars hjälp vi kan bygga upp våra föreställningar i mytens eller vetenskapens eller någon annan form. De olika symboliska formerna utgör inga alternativ som utesluter varandra utan vi kan använda oss av alla samtidigt. Ändå finns det omisskännligen en utveckling från myten och fram till vetenskapen; Cassirer övergav aldrig helt den ljusa utvecklingsoptimism som han tillägnat sig i ungdomen, hur mörk och härjad av urtidsmyter som hans samtid än kunde framstå. I myten flyter symbol och verklighet samman; i vetenskapen förväxlas inte pi med den verkliga cirkel och den verkliga diameter som är tecknade på pappret.

Men myter förblir också hela tiden utgångspunkten. Oswald Schwemmer har rentav hävdats att Cassirers föreställning om en progression från myt till veten-

skap skulle utgöra en rest av hans nykantianism och som sådan inte vara relaterad till hans symbolfilosofi. Schwemmers egen tolkning av hur en mindre nykantiansk föreställning om förhållandet mellan de olika symbolvärldarna kan förstås är dock inte helt befriad från ett framstegsmoment. Schwemmer jämför med en rosett där myten utgör mitten, språket, konsten och vetenskapen de olika snibbarna.⁹ Myten försvinner inte. Den förblir med Cassirers egna ord ”så att säga medvetandets urskikt och den bärande grunden för alla dess prestationer”.¹⁰ Det finns till och med en utveckling i själva myttänkandet, framhåller Schwemmer.¹¹

Cassirers symbolbegrepp är tredelat¹² och skiljer sig därmed från det vi är vana vid, det tudelade, enligt vilket symbolen dels har ett sinnligt uttryck, dels en innebörd som kan vara strikt fixerad eller undflyende. Tecknet för pi är välbekant och innebörden nästan lika känd, nämligen det precisa förhållandet mellan cirkelns diameter och dess omkrets. Korset är en ännu mer välbekant symbol, dess innebörd mångtydig.

Cassirer nöjer sig inte med dessa båda element, det sinnliga tecknet och det det betecknar, utan räknar också med något tredje, nämligen vad han kallar ”die geistige Energie”, den andliga energin. Denna innebär i korthet att symbolen aldrig blir en symbol utan den tolkande aktiviteten. Pi betyder ingenting i sig utan först när någon tolkar den grekiska bokstavens innebörd i sitt sammanhang. Ett kors kan vara två pinnar i skogen där den ena råkat hamna tvärs över den andra men får sin kristna innebörd först för sin uttolkare.

I själva verket är den tolkande aktiviteten det primära. En människa mottar aldrig passivt intryck från en omvärld utan det är enbart genom handling (*Tun*) som hon träder i kontakt med verkligheten, ja som verkligheten över huvud framträder för henne. Men denna handling är alltid omedelbart gestaltande. Vad vi ser eller hör är inte först något formlost som i en efterföljande tolkningsakt får mening. Sinnligt och andligt knyts samman i en enda akt.

Symbolen är inte symbol utan sin uttolkare.

Det betyder inte att Cassirer skulle vara subjektivist. Referensramen är enligt honom alltid en bestämd kultur. Inom en kultur präglad av kristendom tolkar en kompetent betraktare korset i kyrkan, i dödsannonsen eller på biskopens bringa som en religiös symbol. Den som lever i en kultur inom vilken elementär geometri hör till skolans pensum vet vad pi står för i ett matematiskt sammanhang.

Begreppet kultur blir i Cassirers tänkande ett lika centralt begrepp som begreppet symbol. Kant hade utvecklat en kritik av förnuftet. Cassirer vidgar kritiken till att omfatta hela den mänskliga kulturen. Han använder

ordet ”kritik” i Kants mening; det är alltså en undersökning av gränserna för kulturen och därmed också hur det kommer sig att en kultur fungerar inom dessa givna gränser.

–

Under åren i Hamburg följde Cassirer med stigande beklämning nazismens frammarsch. Klarare än de flesta förstod han vad dess eventuella seger skulle leda till. Ingen kunde sätta den tyska kulturen högre än han; men till skillnad från många av sina samtida insåg han att denna kultur inte utgjorde ett säkert värn mot en grym maktordning byggd på en förnuftsvidrig ideologi.

Det var därför helt konsekvent att han beslöt sig för att lämna Tyskland nästan omedelbart efter det att Hitler kommit till makten. Under några år var hans framtidsutsikter osäkra. Oxford öppnades för honom men han fann sig inte tillrätta där. Det var Göteborg som för några år blev räddningen. En tidigare elev till honom, Malte Jacobson, hade lämnat sin filosofiprofessur vid högskolan och blivit landshövding i Göteborg. Jacobson lyckades engagera en del av stadens kulturbärande och penningstarka borgerskap att tillskjuta medel för en personlig professur för Cassirer vid högskolan. Åren i Göteborg präglades av oro för den skrämmande utvecklingen i Tyskland och för kriget som ryckte allt närmare Sverige. Men arbetsmässigt blev de som vi sett fruktbara. Nya kunskapsområden kom under hans ögon. Han lärde sig också läsa svenska och fördjupade sig i svensk idéhistoria och filosofi. Han behandlade både Thorild och Hägerström och drottning Christina.

Efter pensioneringen i Göteborg fick han ett anbud att undervisa vid Yaleuniversitetet i USA och begav sig 1941 ut på den riskabla resan över Atlanten tillsammans med sin fru Toni och i sällskap med bland andra den store språkvetaren Roman Jakobson. I USA kunde han inte som i Sverige undervisa och ge ut böcker på tyska utan måste övergå till engelska. Trots svårigheter att anpassa sig efter den amerikanska bokmarknadens krav lyckades han under sina korta år där författa *Essay on Man* (1944), som han för övrigt tvingades skriva i en helt ny version för att förläggaren skulle bli nöjd. Han dog av en hjärtattack kort före den tyska kapitulationen. Postumt utgavs ännu en bok på engelska av honom: *The Myth of the State* (1946).

Det nya hemlandet

”Den lilla provinsstaden i det lilla provinslandet” – så lyder Tony Cassirers sammanfattande beteckning på

Göteborg och Sverige. Själv var hon ett barn av det urbana Europa, hon växte upp i Wien och hade före Göteborgsåren framför allt bott i Berlin och Hamburg.

Hennes bild av Göteborg är i allt väsentligt positiv. Det är en vänlig liten stad med en rad nobla, frisinnade personligheter. Kulturintresset är stort. Ernst Cassirers offentliga föreläsningar om Goethe lockar stora åhörarskaror. Och Ernst trivs! Trots det fasansfulla världsläget och trots en vacklande hälsa blir han vitalare under Göteborgsåren, arbetar mer och skriver mer. Förvisso utvecklas denna strålande produktivitet i en känsla av att tiden hastar och undergången är nära. Toni Cassirer påpekar att ”det tempo som infann sig efter ockupationen av Norge, och som han bibehöll fram till sin död, hade en helt ny drivkraft. Strävan att bli ’färdig’ var avgörande”.¹³

Under åren i Göteborg var Ernst Cassirer enastående produktiv. Åke Petzäll, en svensk filosof som vid denna tid var Cassirers viktigaste korrespondent, utnämner honom i ett brev till ”världens produktivaste filosof”.¹⁴ Sannolikt skrev han mer under Göteborgsåren än någonsin tidigare: publikationslistan är lång och mängden manuskript och föreläsningar som nu ingår i hans efterlämnade skrifter än mer imponerande. Det hör till saken att han var befriad från en dåtida professors vanliga examinationsskyldigheter. Sådant fick hans kollega, Gunnar Aspelin, som samtidigt innehade den ordinarie lärostolen, ombesörja.¹⁵

Vad var det för en miljö som Toni och Ernst Cassirer hamnade i år 1935? Befolkningen hade passerat 250 000-strecket men än inte nått 300 000. Det var en hamnstad, en industristad och därmed en arbetarstad. Socialdemokraterna var starka och dominerade de politiska församlingarna; kommunstyrelsens ordförande under Cassirers år i staden hette Ernst Jungen, en folkskollärare och överlärare som efterträdde den man som både lyckades övertala Cassirer att komma till Göteborg och stadens kulturintresserade elit att bekosta hans professur: Malte Jacobson, den tidigare filosofiprofessorn som nu blivit landshövding. Jacobson var inte bara socialdemokrat utan hade som vi förstår också de bästa relationer till stadens mer förmögna skikt eller åtminstone till dess kulturintresserade företrädare. Detta var så mycket lättare som mecenaterna i gemen representerade en upplyst stadsliberalism som vanligen fann samarbetet med socialdemokrater naturligare än med den höger som värnade om ett traditionellt kristet och nationellt Sverige. Flera av donatorerna hade judisk bakgrund. Den mest storstilade av dem, gynekologen Carl Mannheimer som skänkte 7000 kronor per år under fem år – en betydande summa på den tiden – var också ledare

för den judiska församlingen. Jules Cohen och H. G. Turitz var andra donatorer. Skeppsredarfamiljen Broström bidrog genom sitt överhuvud Ann-Ida Broström också till verksamheten liksom tidningsmannen Torgny Segerstedt.¹⁶

Torgny Segerstedt var en centralgestalt i dåtidens Göteborg, chefredaktören för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och den tveklösaste och modigaste opponenter mot tidens nazism i Sverige. Toni och Ernst Cassirer mötte honom ofta – han var till och med deras granne – och Toni Cassirers ord om honom andas stor respekt och uppskattning. Samtidigt betonar hon det som så många andra betonat, nämligen att det var svårt att komma människan Segerstedt nära.¹⁷

Ernst Cassirer utväxlade också några brev med sin granne. De handlade om egna böcker som de båda sände varandra. Tonen är hövlig och högaktningfull men allt annat än personlig.¹⁸

Högskolan i Göteborg var ännu liten med cirka 380 studenter. De humanistiska ämnena dominerade stort. Historieämnet företrädde av Curt Weibull, som var den av kollegerna som av allt att döma stod Ernst Cassirer närmast; det är till Weibull som Cassirer dedicerar den lilla skrift om drottning Kristina och Descartes som vi strax ska se något närmare på. Curt Weibull var tillsammans med sin äldre bror Lauritz ledare för den strängt källkritiska så kallade Weibullskolan, som efter hand kom att dominera svensk akademisk historieforskning. Curt Weibull blev som högskolans rektor under perioden 1936-46 en viktig gestalt i kampen mot nazismen. Han var en man med en något burdus vänlighet och tycks på den vägen ha kommit nära den mer timide Cassirer. Det är betecknande att Cassirer nämner Weibull – eller rättare sagt herrskapet Weibull – först bland dem som han ber Malte Jacobson att särskilt hälsa till i det första brevet från USA.¹⁹

Bland språkvetarna vid högskolan fanns ett namn som skulle nå världsrykte: Bernhard Karlgren. 29 år gammal hade han 1918 blivit professor i östasiatisk språkvetenskap och kultur, och han stannade i Göteborg till 1939 då han fick en mer lockande tjänst i Stockholm. Han var rektor före Weibull och tjänstgjorde därmed som sådan när Cassirer kom till högskolan.

Numera betraktas Karlgren som en av de främsta sinologerna över huvud. Cassirer var intresserad av språk – språket är den första av de symboliska formerna i hans *Philosophie der symbolischen Formen* – men med Karlgren tycks han inte ha kommit i någon närmare kontakt.

Däremot stod han personligen nära högskolans förste naturvetare, oceanografen Hans Pettersson. Pettersson, som var utbildad hos den store brittiske fysikern Sir

William Ramsay, var en stridbar man som efter Cassirers tid vid högskolan spelade en huvudroll vid den infekterade striden om vem som skulle bli Gunnar Aspelins efterträdare på lärostolen i filosofi.²⁰ Cassirer och Pettersson kan tyckas vara varandra synnerligen olika: Pettersson var kampglad, Cassirer ytterst konciliant. I den yttre framtoningen framträdde de båda också som kontraster. På ett foto, taget en vacker sommardag i det gröna, är Cassirer prydligt klädd i kostym med väst, medan Pettersson har på sig ett par vida vita shorts (och därtill skjorta med slips!).²¹ Kanske berikade olikheterna deras vänskap. Men viktigare var nog Cassirers stora intresse för de moderna naturvetenskaperna och i synnerhet fysiken, ett intresse som i början av göteborgstiden kom till uttryck i boken *Determinismen och Indeterminismen in der modernen Physik*.²²

Bland kollegerna intog Gunnar Aspelin en särställning. Det var han som 1936 fick den ordinarie lärostolen i filosofi och som därmed ämnesmässigt stod Cassirer närmast. Samarbetet mellan de båda fungerade av allt att döma helt friktionsfritt. Här kan man inte tala om personlig olikhet. Aspelin var också en konciliant person som förenade en sval framtoning med ett starkt intellektuellt och moraliskt patos. Hans antinazism var orubblig, men också i denna sin antipati förblev han sakligt korrekt.²³

När Cassirer skulle lämna Göteborg för Yale uttalade de båda herrarna en stark ömsesidig uppskattning. Cassirers tacktal till studenterna, som återges i detta tidskriftsnummer,²⁴ är ett värtaligt vittnesbörd. Visst har han och Aspelin ”diskuterat allehanda frågor länge och ihärdigt. Men alla dessa diskussioner har inte gynnat striden utan den ömsesidiga förståelsen.” De båda har efter varje diskussion kommit varandra närmare. De har också en grundläggande enighet om filosofins natur: den ska hålla sig nära ”erfarenhetens fruktbara djup” och därmed också sträva efter att hålla sig underrättad om de enskilda vetenskaperna. De har också burits av en grundläggande övertygelse om att historiska och systematiska studier hänger samman i filosofin.

När Gunnar Aspelin efter Cassirers död skriver en nekrolog över sin tidigare kollega²⁵ är det påfallande hur väl karakteristiken ansluter till denna beskrivning. Cassirer var alltså fångad av samspelet mellan filosofin och fackvetenskaperna, och han behärskade de filosofiska idéernas historia till fulländning. Detta samspel var också en hörnpelare i Aspelins egen syn på filosofin. Hans största verk handlar om filosofins historia och om specialvetenskapernas moderna utveckling.²⁶

På sätt och vis kan enigheten te sig överraskande. Gunnar Aspelin stod inte främmande för den logiska

positivismen, och han var tämligen positivt inställd till Axel Hägerströms värdeteori, den så kallade värdenihilismen. I synnerhet var han det i yngre år; han skriver själv därom i sin memoarbok *Lärospån i Lund*.²⁷ Ännu 1937 kunde han betraktas som ”såld” till Uppsalafilosofin.²⁸ Han hade tidigt dokumenterat sitt intresse för Marx, ett intresse som kom till synes både i det tidiga arbetet *Historiens problem* (1926)²⁹ och i två sena volymer om Marx.³⁰

Ernst Cassirer hade en helt annan inställning till alla dessa företeelser. Han förde samman Marx och Freud i samma fälla; båda ser enligt honom viljan (eller närmare bestämt driften) som grundläggande för mänskligt liv och mänskligt tänkande, den ene den ekonomiska driften, den andre sexualdriften.³¹ Han ägnade under Göteborgsåren Axel Hägerström en omfattande studie där han tog avstånd från dennes värdeteori.³² Han hade stor respekt för den logiska positivismen och inte minst för riktningens ledande företrädare Moritz Schlick. Upplysande är på den punkten hans brevväxling med Hans Reichenbach, en tänkare som åtminstone delvis sympatiserade med Wienkretsens program. Cassirer beklagar Schlicks död – Schlick blev mördad av en student 1936 – och förklarar att denne stod honom mycket nära. Det gällde dock inte den filosofiska inriktningen. Reichenbach säger i ett följande brev att han inte vill ha någon medlem av Wienkretsen till recensent av tidskriften *Erkenntnis*, ”da man dort Ihren Gedanken zu fern steht” (eftersom man där står för långt från ert tänkande).³³

Trots olikheterna kunde Cassirer och Aspelin ha ett gott och fruktbart samarbete. Det har säkert haft en stor betydelse för Cassirers trivsel vid högskolan och i staden.

En annan sorts relation hade Cassirer till Åke Petzäll, en annan svensk filosof. Petzäll vikarierade på den då ännu obesatta lärostolen när Cassirer kom till staden. Då Aspelin året därpå fått tjänsten, begav sig Petzäll till Paris, där han förestod Institut internationale de philosophie. 1939 fick han professuren i praktisk filosofi i Lund. Han hade också en viktig position som mångårig redaktör för tidskriften *Theoria*.

Mellan Cassirer och Petzäll utspelade sig en livlig brevväxling. Tonen var öppen och hjärtlig, och de många breven ger oss just därigenom en levande bild av Cassirers tid i Göteborg och hans förhållande till andra svenska filosofer. Petzäll hade ett annat kynne än Aspelin, mer oförfärad och direkt. I ett brev till Cassirer berör Petzäll själv denna skillnad. Det är i en kommentar till det tal till studenterna som Cassirer gav vid sitt avsked och som vi redan berört. Petzäll skriver att

han inte själv kunde närvara vid tillfället och hoppas att Aspelin sagt något verkligt uppskattande. Han tillfogar att denne säkert gjort sitt bästa men att han själv för sin del "kanske talat mer lidelsefullt".³⁴

I åtskilliga av breven kommenterar Cassirer och Petzäll vad som sker inom filosofiämnet i Uppsala. Stämningen var upprörd och hätsk där mellan å ena sidan en rad yngre filosofer med Konrad Marc-Wogau och Ingemar Hedenius i spetsen och å andra sidan den nye professorn i teoretisk filosofi, den ytterst originelle lundafilosofen Anders Karitz. De förra hörde till Uppsalaskolan, medan Karitz var en man för sig, lärd men något oredig i sin framställning. Redan tillsättningen hade väckt rabalder, och värre blev det med ständiga konfrontationer och diverse ränkspel från båda sidor.³⁵

Både Cassirer och Petzäll fann utvecklingen olustig. När som vi sett Cassirer talar om sänjan mellan honom och Aspelin gör han en för alla inblandade självklar anspelning på förhållandena i Uppsala. Inom filosofiämnet händer det inte sällan "att det vid samma lärosäte finns två riktningar som bekämpar varandra bittert", säger han och tillfogar: "Här i Sverige brukar sådana konflikter vara särskilt intensiva."³⁶

Cassirer föreläste under Göteborgsåren flera gånger i Uppsala. Stolt berättar han att fienderna – Hägerström, Karitz, Hedenius och andra – suttit sida vid sida vid en sådan föreläsning.³⁷ Efter en annan föreläsning i Uppsala meddelar han att diskussionen varit livlig men att nästan alla varit emot honom. Likväl hade han lyckats spränga enigheten bland sina kritiker. Han hade sagt att man måste använda ordet "verklighet" – så centralt i Uppsalaskolan – kritiskt, och därvid hade Hedenius meddelat att man i Uppsala var "medvetet dogmatisk" och Marc-Wogau hade spätt på med att man till och med var "medvetet naiv". Men på detta hade Gunnar Oxenstierna – en annan i falangen – protesterat och alltså närmast sig Cassirers ståndpunkt.³⁸

Petzäll var allvarligt oroad av utvecklingen i Uppsala, och han var tydligen inte ensam om det. Rapporterna från kontroverserna därifrån är så deprimerande att man kan fråga sig vad det alls finns att göra för filosofisk forskning i Sverige, skriver han. Han berättar att Gunnar Rudberg, professor i grekiska i Uppsala och bland annat Platonspecialist, uppmanat Petzäll att inskrida. Men Petzäll för sin del menar att hoppet nu står till Göteborg – varmed han väl i första hand menar Cassirer, i andra hand Aspelin.³⁹

Cassirer kontrasterar i flera brev tumultet i Uppsala med lugnet i Göteborg. Ibland gör han en liten ironisk släng kring det. Så sent som i mars 1941 frågar han Petzäll vad nytt som skett i Uppsala och tillägger: "Här i vårt fredliga och ointressanta Göteborg får vi inte veta

mycket om dylika ting – men jag tillstår att jag kan undvara dem."⁴⁰

"Fredliga och ointressanta Göteborg" – det är kanske i ett nötskal en av de viktigaste förutsättningarna både för Cassirers enorma produktivitet och hans nyorientering under åren i staden. Han var omgiven av respektfulla, vänliga och uppskattande människor som samtidigt kunde utgöra ett intellektuellt stimulerande umgänge för honom – men ett umgänge som knappast bjöd på några överraskningar. Några färgstarka anekdoter av uppsalotyp fanns inte att berätta. Däremot fanns det tid för den disciplinerade arbetsmänniskan Cassirer att tänka nya tankar och att skriva *en masse*.

Detta relativa lugn uppnåddes i ett Europa som samtidigt slets sönder av ett fruktansvärt krig och där massdödande och förföljelse stod högst på krigsanstiftarnas program. Ofta uttrycker Cassirer sin sorg över världsläget som blir allt mer förtvivlat under Göteborgsåren. Ännu när han lämnar Göteborg är det nazistiska Tyskland en segerrik nation.

När kriget brutit ut skriver Cassirer till Petzäll, som då blivit professor i Lund, att han ska försöka komma till den högtidliga installationen. Men han kan ingenting lova – han är så nedslagen av vad som händer ute i världen att han skulle utgöra ett mycket trist sällskap.⁴¹

Med den tyska ockupationen av Danmark och Norge blev situationen än mer akut. Sverige kunde vara nästa angreppsmål, och då tillhörde familjen Cassirer dem som skulle utsättas för de nazistiska jedeförföljelserna. Toni Cassirer skaffade gift åt sig och sin familj.⁴² Man levde alltså kort sagt i dödens omedelbara närhet.

Det var i denna ohyggliga situation som Ernst Cassirer till synes paradoxalt greps av en stegrad livskänsla. Han fick, som Toni Cassirer skriver, en ny lust att leva och arbeta. Den vackra våren 1940, när mörkrets makter gaddat sig samman och tycktes omöjliga att stoppa, fick Cassirer idén att äntligen skriva det fjärde, avslutande bandet av sitt *magnum opus*, *Die Philosophie der symbolischen Formen*.⁴³ De manuskript som bland annat går under beteckningen *Über Basisphänomene* kommer till under denna period. Det är i dem som John Krois funnit de starkaste beläggen för hur långt Cassirer i sitt tänkande förflyttat sig från de positioner som han intog före sina Göteborgsåra. Vi återvänder strax till dem.

När Cassirer av obönhörliga svenska pensionsbestämmelser tvingats att ta avsked fick han en ny chans som tillfällig högskolelektor i tyska (den ordinarie lektorn hade fått avsked på grund av sina nazistsympatier). Det

var då han höll sina stora och välbesökta Goetheföreläsningar som hans hustru skriver så levande om.

Men närmast ska vi granska en annan sorts frukt av Cassirers vistelse i göteborgsmiljön. Till det numera tämligen bortglömda av det han skrev om Sverige när han kommit hit hör hans studier om drottning Christina och René Descartes. Resultatet tillhör inte det mer lyckade eller bestående av det han åstadkom men är å andra sidan ett levande vittnesbörd om hur han gjorde sig hemmastadd i den nya miljön.

Cassirer och Christina

Ernst Cassirer kom under en tid att med liv och lust ge sig i kast med drottning Christina och hennes intellektuella position i 1600-talets Europa. Det omedelbart synliga resultatet av arbetet blev den version som i svensk översättning heter *Drottning Christina och Descartes* (1940).

Boken blev föremål för en lika utförlig som förödande negativ recension av Johan Nordström, den förste professorn i idé- och lärdomshistoria i Uppsala.⁴⁴ Hettan i Nordströms anmälan kan te sig överdriven. Till någon del kan den nog förklaras av att Cassirer i sin studie så fullständigt accepterar den Christinabild som Curt Weibull tecknat i en rad skrifter. Curt Weibull var inte en man i Nordströms smak.

Namnet Weibull är emellertid helt centralt i Cassirers Christinabok; boken är dedicerad till Weibull med – jag citerar – ”uppriktigt tack för den första impulsen till denna skrift och för verksamt bistånd vid dess utarbetande”.⁴⁵

Det fanns säkert också yttre skäl till att Cassirer ville uttrycka sin tacksamhet gentemot Curt Weibull; Weibull var på samma gång hans vän och en rakryggad försvarare av högskolans och forskningens frihet. Med sin tveklösa antinazism måste Weibull ha framstått som en garant för att antisemitiska anslag bland kolleger och studenter inte skulle drabba Cassirer.

Men Curt Weibull hade uppenbarligen påverkat Cassirer även rent intellektuellt. I den weibullska historieskrivningen fanns en utmejslad människobild som snarare hade med metodologi än psykologiska överväganden att göra. Tillsammans med sin äldre bror Lauritz hade Curt Weibull med sin stränga källkritik utmönstrat många gestalter och många händelser ur den skandinaviska medeltidshistorien som ren uppdikning. Historieforskningen måste nöja sig med säkerställda fakta, med vars hjälp det går att bygga en säker bas för att rekonstruera ett historiskt förlopp.

Denna konstruktionsmetod har en oavsiktlig konsekvens, nämligen att mänskliga handlingar alltid framstår

som extremt målmedvetna. Ett faktum är säkrat först när man kan påvisa dess plats i en mänsklig plan eller i sammanhang av varandra bekämpande planer. Människor tycks därmed ständigt sträva mot bestämda mål, vilka steg för steg blir uppfyllda.

När Curt Weibull efter hand kom att sysselsätta sig med drottning Christina,⁴⁶ så framstår också hon för honom som målmedveten, ja som en fältherre över sitt eget liv. Hennes reseliv efter tronavsägelsen kan te sig som planlöst men i själva verket fullföljer hon enligt Weibull bara en ”fälttågsplan”.

Weibull tog med detta avstånd från en traditionell tolkning av Christinas liv, ofta präglad av könsfördomar, där drottningen hade framställts som ett nyckfullt och av motstridiga känslor drivet fruntimmer. Det var den dåförtiden gängse bilden, också internationellt. Ernst Cassirer drar sig i sin Christinabok till minnes filosofihistorikern Kuno Fischers framställning, enligt vilken drottningen var en kvinna full av impulsiva handlingar, godtycke, bisarra böjelser och brist på konsekvens. Cassirer säger att han redan tidigare – när han visste förhållandevis lite om Christina – funnit Fischers framställning otillfredsställande. Men ett slagkraftigt alternativ har han funnit först i Weibulls bok, vars tolkning han helt och hållet säger sig följa. Han menar att Weibull nått så långt som man kan nå genom rent empirisk historisk forskning. För att komma vidare, åtminstone när det gäller den speciella frågan om vilket inflytande René Descartes kan ha haft på Christinas omvändelse till katolicismen, måste man söka sig en annan väg. Cassirer talar om en ”idéhistorisk analys”. Den utgår från insikten att varje människa är ett barn av sin tid, så även Christina och Descartes. Båda är på ett genomgripande sätt präglade av 1600-talets tankevärld, och det är denna tankevärld som man bättre måste lära känna också för att förstå relationen mellan Descartes och Christina.⁴⁷

Det finns två omständigheter att stanna vid här.

För det första är det något nytt att Cassirer i sitt författarskap tar ställning för en sådan människobild som den han här övertagit från Weibull. Men han överger den inte. I hans *Essay on Man* dyker den upp igen, men nu inte med Christina som exempel utan Marcus Antonius, den romerske fältherren. Cassirers vägvisare är inte längre Weibull – okänd i den anglosaxiska världen – utan en historiker och journalist av mer populärt slag, Guglielmo Ferrero. Ferrero har enligt Cassirer visat att Antonius handlande under slutet av hans liv inte dikterades av en blind kärlek till Kleopatra och inte heller av skräck utan att han, just som Christina, följt en politisk plan, ja haft en genomtänkt kalkyl för sitt handlande.⁴⁸ Den målmedvetna politiska människan är en ny karaktär i Cassirers persongalleri.

Den idéhistoriska analys, som han i sin Christina-bok ser som ett viktigt komplement till den weibullska historieskrivningen, är däremot en trogen följeslagare genom hans författarskap. Han betonar särskilt att idéhistorien befattar sig med organiska helheter. ”Organisk helhet” är över huvud ett viktigt uttryck hos Cassirer. Här gäller det tidsåldrar, eller kanske snarare dominerande idéströmningar under en bestämd epok. Den tidsströmning, som för med sig både Descartes och Christina, har sitt kännemärke i strävan att förena rationalism med uppenbarad religion. Denna strävan kan enligt Cassirer dras ända tillbaka till Nicolaus Cusanus på 1400-talet, och den sista representant för den som han nämner är den franske kardinalen Jacques-Bénigne de Bossuet.

Cassirer tillstår att Bossuet inte kan ha haft något inflytande över Christina, därtill var han alltför ung. I stället talar Cassirer om en intressant parallellitet. Bossuet eftersträvade liksom Christina en försoning mellan kristen tro och förnuft, och båda såg i en absolut monarki den bästa politiska betingelsen för en sådan försoning. I detta avseende var Descartes filosofi viktig för båda, och för Christina liksom för Bossuet och Descartes utgjorde den katolska kyrkan den bästa garantin för den eftersträvade ordningen.⁴⁹

Cassirer utesluter inte konkreta politiska omständigheter som kan ha påverkat Christina. Men hans intresse som idéhistoriker gäller ”tankeprocesser” och inte politiska förhållanden.⁵⁰ Slutsatsen blir ändå, att Descartes genom själva åsiktsgemenskapen blivit viktig för Christinas avgörande beslut.

Johan Nordström underkänner i sin recension i *Lychnos* på varje punkt Cassirers resonemang. Han gör det med ett uppbåd av källhänvisningar, men den upprördhet som vibrerar bakom de många orden har att göra med Cassirers sätt att förena den asketiska weibullska historieskrivningen med en idéhistorisk metod som enbart tycks röra sig med vidsträckta helheter av typen ”1600-talets tänkande”. Nordström är så upprörd att han till och med tycks förneka välbekanta förhållanden som att Bossuet var djupt influerad av Descartes. Men Nordström är den person som är i färd med att bygga upp det svenska ämnet idé- och lärdomshistoria. Han vände sig därvid mot två för honom motbjudande sätt att behandla historien – å ena sidan de politiska historikernas sätt att mest uppehålla sig vid krigen, ”de blodiga parenteserna” som han säger, och å andra sidan filosoferna med sin ”örnflykt” över det förflutna. Man kan förmoda att Cassirers lilla bok på ett obehagligt sätt påminde honom om båda: här förenades Weibulls fälttågsplaner med en svindlande filosofisk örnflykt över 1600-talet.

Man kan inte säga att Nordströms kritik är oberättigad, även om den ter sig överdriven. Cassirers bok har inte spelat någon roll i senare Christinaforskning. Cassirer besitter ett enormt vetande om 1600-talets tankevärld. Han har i lysande idéhistoriska studier behandlat epoken ur sitt örnperspektiv. Men i dessa studier spelar frågan om påverkan en minimal roll. I Christinaboken gör den det i den mån den alls skall betraktas som ett försök att föra diskussionen om drottningens tronavsägelse och övergång till katolicismen vidare. Det är som om Cassirer använt helt felaktiga redskap för att ge ett avgörande bidrag till diskussionen.

Att söka grunderna

Christinastudierna kan betecknas som en mindre diversion i Cassirers febrila verksamhet under Göteborgsåren. På motsvarande sätt representerar *Über Basisphänomene* och andra närliggande manuskript en huvudlinje, ja huvudlinjen i hans filosofiska arbete.

I själva verket tänker han här vidareutveckla ett arbete som han påbörjat i Hamburg mer än tio år tidigare. John Michael Krois berättar därom i sitt förord till första bandet till Cassirers dittills opublicerade skrifter.⁵¹ Det hade varit Cassirers mening att tillfoga ett slutavsnitt till det tredje bandet av *Philosophie der symbolischen Formen* men han hade avstått efter hand från dessa planer. I stället började han arbeta med ett fjärde band, ett arbete som han sedan avstod ifrån men återupptog i Göteborg. Redan i de utgivna delarna av verket hade han gjort bruk av Goethes begrepp ”Urphänomene” – urfenomen – men inte närmare utvecklat det. Så skulle enligt planen ske i detta aldrig fullbordade fjärde band.

Några – och de mest nyskapande – av manuskripten tillkom under Göteborgstiden och av allt att döma under den mörkaste tiden av kriget. När herrskapet Cassirer lämnade Göteborg blev det han skrivit kvar, i tanken att arbetet skulle återupptas efter återkomsten till Göteborg när kriget var över. Så blev det inte.

Manuskriptet sådant det nu finns tillgängligt är i sig ingenting annat än ett utkast på drygt 80 textsidor. Framställningen är inte rätlinig utan går snarare i spiral. Samma tema återkommer gång på gång, samma namn upprepas, men för varje gång lite fylligare och konkretare. Mer än ett skelett är det ändå inte.

Beteckningen ”Basisphänomen” går tillbaka på Goethes ”Urphänomen”; Cassirer använder båda orden, men eftersom det är det förre som återkommer flest gånger i texten och dessutom förekommer i rubriken är det tydligt att Cassirer föredrar det. Möjligen beror det på att ”Urphänomen” kan fattas som något ursprungligt, alltså något som tidsmässigt kommer först, medan

det basala inte kan uppfattas som något annat än det som ständigt och alltid utgör utgångspunkten.

Det är tre maximer av Goethe som utgör utgångspunkten för framställningen, och det är också dessa maximer som bestämmer dispositionen på framställningen.⁵² Den första maximen säger att det högsta vi fått av Gud och naturen är "livet, monas roterande rörelse som varken känner rast eller ro".⁵³ "Monas" är ett ord som väcker undran. Hos Platon betyder *monás* enhet, och uppenbarligen har ordet hos Goethe (och Cassirer) med en ursprunglig enhet att göra. Men hur nära står det Leibniz' monader? Troligen är anknytningen bara ytlig – Goethe var inte någon filosof utan ansåg sig snarare hålla sig till det sinnligt givna, alltså till erfarenhetssfären. Om det är någon tänkare som här inspirerat honom, är det snarare Spinoza, vars enhetsmetafysik han kom i närmare kontakt med. Redan sammanställningen "Gud och naturen" tyder på det; *deus sive natura*, Gud eller naturen var Spinozas formel.⁵⁴

Den följande maximen handlar om detta levande, denna monas griper in i yttervärlden och blir därmed också varse det inres – jagets – gränslöshet och det yttres begränsningar. Den tredje maximen, slutligen, utgår från handlingen och verket.

Cassirer ser i dessa maximer tre avgörande ur- eller basfenomen. Han påpekar att Goethe inte är någon systematiker men att han har en ojämförlig känsla (*Gefühl*) för urfenomenen – de som "bara framträder och är men som inte vidare kan förklaras".⁵⁵

Men man kan inte stanna vid detta. *Frågan* är en nödvändig mänsklig verksamhet; filosofin börjar med förundran – grekiskans *thaumázzein* – som både Platon och Aristoteles betonat, och Sokrates förklarar i *Försvarstalet* att det enda människovärdiga livet är det reflekterade livet.⁵⁶

Cassirers problem blir att förena detta frågande med maximernas tre urfenomen. Eller, i Cassirers termer, hur jämkas samman Goethe med Descartes-Kant och deras krav på reflexion.

Detta är i själva verket den avgörande frågan i manuskriptet om basfenomen och säkert också en fråga av stor rent personlig betydelse för Cassirer. Hur skulle hans outsläckliga kärlek till Goethe kunna samsas med hans nästan livslånga arbete med intellektualismens heroer?

Frågan hänger samman med ödesvalet i hans egen samtid. Å ena sidan står starka krafter som hatar vad Cassirer kallar "Geist", det vill säga det intellektuella livet, och som i stället framhåller livet, det omedelbara, viljan eller driften (han behöver inte nämna att den mäktigaste kraften i denna strömning är nazismen). Han talar här om romantik. Å andra sidan står en livs-

förnekande positivism – Cassirer skriver ordet inom citationstecken – som å sin sida förnekar basfenomenen och därmed livet och i stället söker grunden i antingen varseblivningarna (sinnesdata) eller i det fysikaliska självt.⁵⁷

Cassirer själv söker alltså en förening av de båda.

Basfenomenen, säger han, är inte det som vi kan se genom sinnenas fönster utan de är själva fönstret.⁵⁸ Jaget, Goethes monas, är livet självt, som inte kan härledas från någonting annat utan utgör grunden för allting annat. Det är inte ett *vara* i meningen något stabilt och oföränderligt utan en rörelse, en ström. Det andra momentet är verkan eller verksamheten, kort sagt handlandet som sker i en social kontext. Därur uppstår det tredje momentet, verket, som är handlandets mål men som så snart det är utfört får en självständig existens. Vi har alltså att göra med tre ur- eller basfenomen: jag-fenomenet, verkansfenomenet och verkfenomenet. Det motsvarar de tre personliga pronomina jag, du och det.⁵⁹

Hur förhåller sig nu dessa basfenomen till den moderna psykologin? Psykologin har, säger Cassirer, blivit en vetenskap utan jag. Man har helt enkelt försökt eliminera ett basfenomen som ännu för Descartes och Kant hade sin verkliga, grundläggande betydelse. Edmund Husserl och hans fenomenologiska skola angriper med rätta vad som kallas psykologismen. Men redan före honom hade Paul Natorp – Marburgskolans andreman efter Cohen – sökt fastställa grunderna för en psykologi som inte skulle vara objektiviserande utan tvärtom "subjektiverande". Denna tänkta psykologi skulle inte som för den så kallade livsfilosofin ge en kunskap om det omedelbart givna; ty ingen kunskap kan utgå direkt från det omedelbart givna.

Natorp har här bara gett en ansats, säger Cassirer, och Husserl har sökt sig vidare längs sina egna vägar. Det märks ändå att Cassirer inte fullt ut kan följa det fenomenologiska projektet, även om han inte i detta utkast utvecklar sin kritik. Förvisso menar han att Husserl inte tar tillräcklig hänsyn till de båda andra basfenomenen.⁶⁰

Efter psykologin står turen till metafysiken. Cassirer låter de tre basfenomenen utgöra grunden för tre olika typer av metafysik, vilka han benämner i tur och ordning monaden eller livet "som inte känner någon rast eller ro", viljan eller driften och slutligen verket. Representanter för den första typen av metafysik är en rad renässansfilosofer liksom mystikern Jakob Böhme och filosofen Schelling. Företrädare för den andra är Schopenhauer men också – som vi redan sett – Marx och Freud. Den tredje typen utgår från kulturen eller vad som ofta kallas historien. Dess viktigaste företrädare

är Hegel som betonar att kulturen eller historien utgör en *process*.⁶¹

Men ett steg vidare tar redan Kant med sin kopernikanska vändning av metafysiken. Hans tre stora kritiska verk bildar ett fundament för vidare arbete. Samtidigt är Kants perspektiv alltför snävt. Cassirer själv har med sin *Philosophie der symbolischen Formen* visserligen gått tillbaka till Kants kritiska arbete men han har också vidgat fältet för arbetet till att gälla *alla* kulturformer, alltså språket, myten, religionen, konsten och vetenskapen. Härvid är den historiska utvecklingen visserligen utgångspunkten för arbetet men inte dess slutmål. Detta är i stället kulturområdets inre form (Cassirer sätter "inre form" inom citationstecken, trots att detta begrepp är helt centralt i hans tänkande).⁶²

Basfenomenen måste också belysas i förhållande till kunskapsteorin. Kunskapsteorin bestäms som kunskapens hermeneutik. Vid indelningen griper Cassirer åter tillbaka till de tre olika basfenomenen. Motsvarigheterna kallar han i tur och ordning intuition, aktion (handling) och kontemplation. Skillnaden mellan dem är, hävdar han, långt djupare liggande än den sedvanliga mellan realism och idealism eller mellan empirism och rationalism. Intuitionsaspekten – där jaget alltså utgör basen – utvecklas i olika riktningar av Bergson, Descartes och Husserl. För Bergson är intuitionen förknippad med livet, medan Descartes tvärtom löser den från allt vad natur heter. Husserl går vidare på Descartes rationalistiska linje men vidgar fältet för intuitionen till att omfatta allt som kan vara omedelbart givet för medvetandet.⁶³

Det andra momentet, som han inte bara kallar aktionsutan också viljemomentet, innebär en radikal vändning utåt. Här kan viljan bestämmas som en blind drift till liv. Bland exemplen nämner han det avgörande steget som Heidegger tar när han lämnar Husserls fenomenologi och skapar sin egen variant. Han buntar också samman fascistiska och marxistiska teorier som uttryck för viljan till makt. – En annan utveckling av perspektivet återfinns hos Fichte för vilken viljan är en etisk energi och den yttre verkligheten bara "plikstens material".⁶⁴

Den återstående tredje dimensionen, där verket utgör utgångspunkten, ter sig i förstone svår att skilja från den andra, där viljan eller handlingen står i centrum. Men skillnaden är ändå avgörande. Kontemplationen är inte viljestyrd; pionjären på dess område är Sokrates. Sokrates bryter igenom gränsen mellan det teoretiska och det praktiska redan genom att hävda att dygden kan göras till föremål för vetande. Påståendet kan förefalla paradoxalt, men Sokrates originalitet ligger däri att han utgår från det praktiska, det tekniska, det hantverksmässiga och på den vägen når fram till det teoretiska, där

han upptäcker formen (*eidos* eller *idea*). Hans ledstjärna är det delfiska oraklets "känn dig själv", men som Goethe så riktigt visat menar han därmed inte självkännedom utan kravet att känna sig själv *genom sitt verk*. I själva verket har Sokrates därmed genom sin kontemplation öppnat vägen också till handlingens sfär; formen är inte bara begrepp och inte bara handling utan har sin rot i båda. Cassirer menar också att Kant i modern tid är den som kommit närmast det sokratiske idealet, vilket blir tydligast i hans praktiska filosofi.⁶⁵

Här tar utkastet slut. Av allt att döma avsåg Cassirer att åter anknyta till sin *Philosophie der symbolischen Formen* som en betydande utvidgning av det sokratiske-kantska perspektivet.

Über Basisphänomene är som så många andra ofullbordade arbeten i filosofihistorien fascinerande och fantasieggande men också förbryllande. De tre maximer av Goethe som utgör utgångspunkten för manuskriptet ger en överraskande och delvis svåröverblickbar struktur åt filosofin och dess historia. Samtidigt framträder Cassirer själv i en delvis ny dager genom sitt försök att finna en bas för de olika, annars inte sammanlänkande former – språket, myten, religionen, konsten och vetenskapen – som utgör föremålet för de tidigare fullbordade volymerna av *Philosophie der symbolischen Formen*. Det är svårt att inte dra paralleller till Heideggers filosofi, där själva grundläggningen utgör huvudsaken. Heidegger var ju Cassirers opponent och motståndare vid det berömda seminariet i Davos 1929.⁶⁶ På ett ställe hänvisar Cassirer faktiskt till Heideggers begrepp verktyg.⁶⁷ Å andra sidan tillhör Heidegger i Cassirers ögon romantikerna, positivisternas motpol. Hans egen ambition är som vi sett att överbrygga och därmed också övervinna motsättningen mellan de båda.

Cassirer och Sverige

Under den febrigt produktiva perioden i slutet av göteborgsåren producerar Cassirer också andra utkast och ofullbordade manuskript.⁶⁸ Begreppet bas- eller urfenomen rycker under dessa år fram som ett nyckelbegrepp i det han skriver. För hela hans tänkande innebär detta, som Krois påpekat, en avgörande vändning.

Vi är då framme vid frågan: Vad fanns det för något i göteborgsmiljön eller över huvud i den svenska situationen som verkade så frigörande både för hans arbetsförmåga och hans idéer.

Han ger på sätt och vis själv svaret: Den lugna och i allt väsentligt konfliktfria omgivning som han lever i är viktig för hans nyorientering. Den står i skriande kontrast till det fruktansvärda kaos som samtidigt råder i Europa och världen. Han känner, som Toni Cassirer

säger, att tiden hastar. Han har en skyddad vrå, men denna vrå känns samtidigt hotad (rykten om en omedelbar tysk invasion är ihärdiga när han skriver om basfenomenen). Världsläget gör honom dyster och för-tvivlad, men i detta mörker kan ändå umgänget med kolleger och andra personen som han kommer i kontakt med stimulera honom. Han upplever en stor intellektuell frihet.

Det är hans lycka att det är vid lilla högskolan i Göteborg som han har sin personliga professur och inte till exempel i det då så grälsjuka Uppsala. Både roat och en smula förskräckt följer han förvecklingarna i Uppsala. Belåtet suckar han att ingenting händer i Göteborg. Så vill han ha det!

Cassirer är inte ensam om att producera märkliga nya ting under ytterst svåra omständigheter. Sinnebildens inom filosofins historia är den romerske tänkaren, musikteoretikern och översättaren Ancius Manlius Severinus Boethius, som häktad och dömd till döden skriver mästerverket *Om filosofins tröst*.⁶⁹ Även i Cassirers samtid, under andra världskriget, utfördes märkliga prestationer av personer som berövats all trygghet men funnit en låt vara hotad tillflyktsort. Man behöver bara tänka på en annan landsflyktig tysk med judisk bakgrund, Erich Auerbach, som under brinnande krig och i Istanbul samlade sig till den märkliga boken *Mimesis*.⁷⁰

Det ovanliga med Cassirer ligger snarast i att han viker in på ett nytt spår i sitt tänkande, ett spår som bara en storartad optimist kan tro att han ska kunna följa till slutet (Cassirer var 1940 en 65-åring med vacklande hälsa). Det är som om han plötsligt släppts ut på grön-bete, befriad från de akademiska konventionernas alla gränssättningar.

Denna frihet tycks han ha känt än mer påtagligt när han fick möjlighet att hålla sina föreläsningar om Goethe⁷¹ vilka Toni Cassirer skriver så levande om. Cassirer hade haft en nästan livslång kärlek till Goethe men först nu kunde han fullt ut leva ut den när inga ämnesföreträdare längre kunde vaka över arvet från den store diktaren som draken över sitt guld. Lidelsefullheten i hans framförande – som överraskade och skrämde hans egen maka – visade samtidigt att det var en huvudsak för honom att med Goethe kunna visa fram det *andra* Tyskland, det Tyskland som inte betydde död och förintelse utan som tvärtom bär på en mäktig humanistisk tradition.

–

Sverige och i synnerhet Göteborg betydde mycket för Ernst Cassirer under en svår och avgörande period av

hans liv. Men vad har Cassirer kommit att betyda för Sverige?

Svaret är: Förvånansvärt lite. Motståndet från filosoferna i Uppsala har vi redan visat på. De tycks ha uppskattat honom som samtalspartner men tog inga intryck av hans tankar. Inte heller i den lilla filosofiska miljön i Göteborg satte han några djupare spår. Folke Leander brukar nämnas i samband med honom. Men elev i regelrätt mening var han inte; han disputerade redan 1937 med en avhandling på engelska i ett ämne som stod långt från Cassirers intresseinriktning: Leander skrev om en fransk och två amerikanska författare och kritiker.⁷² Likväl nämner han Cassirer som ”my teacher”. Leander var genom avhandlingen också en av de första i Sverige att uppmärksamma *Philosophie der symbolischen Formen*.⁷³ Hans avhandling hade ingen större lycka. Aspelin som ämnesföreträdare ville ge den ett magert Ba. Cassirer inkallades som extra bedömare, skrev 8 sidor men kom fram till samma resultat som sin kollega. Det klena betyget tvingade Leander att skriva ytterligare ett arbete. Det behandlade John Deweys filosofi.⁷⁴ Senare kom Leander att närma sig Benedetto Croce estetisk och avlägsnade sig därmed något från Cassirer. Leanders mest kända bok, *Romantik och moral* (1944),⁷⁵ kan visserligen i viss mån sägas motsvara Cassirers kritik av en perspektivlös livsfilosofi. Men likheten är trots allt ytterst allmän.

Uppenbarligen kände också Cassirer en viss samhörighet med Leander. Han tog upp dennes begreppspar humanism och naturalism i egna framställningar, och i sitt avskedstal till studenterna nämnde han Leander som medlem av den lilla samtalsgrupp som brukade samlas hemma i paret Cassirers hem.⁷⁶

Leander hade ingen framgång i sin akademiska karriär. Flera sakkunniga chikanerade honom tvärtom när han sökte professuren i teoretisk filosofi i Uppsala efter Anders Karitz. Han inkompetensförklaras inte bara av flera sakkunniga; hans filosofi döms ut som rent besynnerlig. Bara Gunnar Aspelin kompetensförklarar honom men ger honom bara ett delat tredje förslagsrum.⁷⁷

Leander blev i stället en framgångsrik gymnasielektor i Norrköping.

I den analytiska filosofi som gick segrande fram i Sverige under 1940-, 50- och 60-talen fanns nästan inget utrymme för Cassirer och hans tänkande. Hans filosofiska kollega från Göteborg, Gunnar Aspelin, som blivit professor i teoretisk filosofi i Lund 1949, höll honom högt men var inte på något djupare sätt påverkad av honom. På proseminariet i filosofi behandlades under vårterminen 1959 Susanne K. Langers *Philosophy in a new key*;⁷⁸ Langer hade haft Cassirer som lärare under

USA-åren, och hennes bok bär djupa spår av hans symboltänkande. Men det var vid dessa proseminarier inte Cassirer som stod i fokus. – Två av Aspelins licentiander, Helge Bratt och Lennart Bankel, arbetade under tidigt 1960-tal med avhandlingar om Cassirers filosofi. Bratt, som var läroverkslärare i matematik, blev fil. lic. men gick inte vidare. Bankel, också han lärare om än i humanistiska ämnen, avslutade inte sitt arbete.

Gunnar Aspelin omtalade alltid Ernst Cassirer med stor respekt. Cassirer nämns också två gånger i ett av Aspelins mest monumentala arbeten, *Tankelinjer och trosformer*.⁷⁹ Ena gången gäller frågan om Werner Heisenbergs osäkerhetsrelation öppnar väg för människans fria vilja. Den "kanske grundligaste undersökningen" av frågan står Ernst Cassirer för, när han visar hur orimligt det är att försöka grunda friheten på en fysikalisk slump. På det andra stället, som pryds med Cassirers bild med vidhängande bildtext, betonas Cassirers insatser för kunskapsteorin och i synnerhet hans "granskning av de matematiska begreppen". Inte minst har han framgångsrikt avvisat tanken att naturvetenskapliga begrepp skulle avbilda vad vi kan varsebli. Det är först genom matematiken som de naturvetenskapliga begreppen byggs upp, och dessa begrepp har ingen likhet med våra omedelbara erfarenheter.

Den första upplagan av *Tankelinjer och trosformer* fullbordades av allt att döma innan Aspelin flyttade till Göteborg som professor i filosofi 1936. När den andra upplagan utkom var Cassirer död sedan tio år. Han och

Gunnar Aspelin hade varit kolleger vid Göteborgs högskola mellan 1936 och 1941.

I ett annat av Aspelins stora arbeten, *Tankens vägar: en översikt av filosofins utveckling* (1958) ligger accenten annorlunda. Där är det tvärtom Cassirers huvudarbete, *Philosophie der symbolischen Formen* som framhålls. Det verket "står som ett monument över tysk humanistisk forskning vid slutet av dess klassiska tid".⁸⁰

Redan här skymtar två sidor av Cassirers enormt mångsidiga arbete: å ena sidan filosofen som går djupt in i den samtida fysikens mest kontroversiella problem, å andra sidan den klassiskt bevandrade humanisten. Under åren som följt är det den senare bilden som blivit den helt dominerande i Sverige. I Bo Lindbergs och Ingemar Nilssons universitetshistoria är Cassirer "snarast kulturfilosof" och arbetar också på "nykantiansk grund", får man veta.⁸¹

Humanist och nykantian – så heter det på många ställen. Det vittnesbördet dröjer ännu kvar i Jonas Hanssons och Svante Nordins bok om Cassirer i Sverige.⁸² Av den drastiska förändring som Cassirers tänkande enligt John Michael Krois genomgår under Göteborgsåren (och som starkare än någon annanstans betonas i Krois "Introduction" till deras bok) syns här ingenting.

Cassirers år i Göteborg utgör en märklig period både i hans eget och i stadens liv. Cassirer förändrades här. Göteborg förändrades säkert också. Tyvärr sjönk minnet därom snabbt undan. Det är viktigt att åter försöka göra det levande.

Noter

1. John Michael Krois, "Ernst Cassirer's Philosophical Development in Sweden – An Unknown Chapter in Intellectual History", i Jonas Hansson och Svante Nordin, *Ernst Cassirer – The Swedish Years* (Bern: Peter Lang, 2006), s. 29.

2. John Michael Krois, *Cassirer: Symbolic Forms and History* (New Haven och London: Yale University Press, 1987).

3. Toni Cassirer, "Göteborg September 1935 – Mai 1941", i *Mein Leben mit Ernst Cassirer* (Hildesheim: Gerstenberg Verlag, 1981), s. 245–78. – Sidhänvisningar refererar till den svenska översättningen i föreliggande tidskriftsnummer.

4. Hans fru Toni hade till och med en önskan om att han skulle bli begravd utanför Högskolan, alltså någonstans i Vasaparken! – Se Jonas Hansson och Svante Nordin: *Ernst Cassirer: The Swedish years* (Bern: Peter Lang, 2006), s. 105.

5. Om detta, jämför min artikel "Fichte's 'Reden' and its interpreters", i *Ideological changes in Europe: a symposium* (Göteborg: University of Göteborg. Faculty of Arts: Inter-European Research, 1993), s. 52ff.

6. En inträngande skildring av Cassirers verksamhet i Hamburg ger Thomas Meyer i sin biografi som helt enkelt heter *Ernst Cassirer* (Hamburg: Ellert & Richter Verlag,

2006). Åren i Hamburg behandlas på 125 sidor, Cassirers föregående liv på ett 60-tal och det efterföljande på mindre än 50. Avvägningen är inte helt orimlig: det var under tiden i Hamburg som Cassirer skrev sitt huvudverk *Philosophie der symbolischen Formen* och därmed också där som hans tänkande tog sig en definitivt ny riktning, där inte längre (natur-)vetenskapen utgjorde det huvudsakliga studieobjektet utan där språket, myten, religionen och konsten hade en lika central plats.

7. Om utlåtandena, se Meyer, a.a., s. 84. – Bedömare var Alois Riehl, som själv betraktades som nykantian fastän av annan färgning än Cohen, och fenomenologen Carl Stumpf.

8. Ernst Wolfgang Orth, *Von der Erkenntnistheorie zur Kulturphilosophie: Studien zu Ernst Cassirers Philosophie der symbolischen Formen* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006).

9. I själva verket måste rosetten få många fler snibbar. De här nämnda är de som behandlas mer ingående i *Philosophie der symbolischen Formen*. Men Cassirer nämner också kunskap, teknik, rätt, moral och på ett ställe ekonomi. Han tycks överhuvud inte tänka sig ett bestämt och begränsat antal symboliska former. – Se härom Andreas Graeser, *Ernst Cassirer*

(München: Beck'sche Reihe Denker, 1994), s. 51f.

10. Cassirer, Axel Hägerström. *Eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart* (Göteborgs Högskolas Årsskrift XLV 1939:1, Göteborg 1939) s. 85.

11. Oswald Schwemmer, *Ernst Cassirer: Ein Philosoph der europäischen Moderne* (Berlin: Akademie-Verlag, 1997), s. 40f.

12. Se härom John Michael Krois, *Cassirer: Symbolic Forms and History*, s. 52. – Krois betonar att Cassirer med sitt begrepp *Energie des Geistes* kommer i närheten av Wilhelm von Humboldts distinktion mellan språket som ett formellt system (*ergon*) och som en levande kraft (*energeia*). Det är en distinktion som påminner om den som Saussure gör mellan *langue* och *parole*. Cassirer har därför ingen svårighet att acceptera Saussures grundtanke. – Krois, a.a., s. 51f.

13. T. Cassirer, "Ur Mitt liv med Ernst Cassirer", s. 102.

14. Brev nummer 1268, skrivet den 26.4.39, på den dvd som medföljer Ernst Cassirer, *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel* (ed, John Michael Krois, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2009).

15. De yttre omständigheterna kring Cassirers Göteborgsår finns utförligt redovisade i Jonas Hansson och Svante Nordin: *Ernst Cassirer: The Swedish years*. Här kan man alltså följa turerna kring hur han hamnade i Göteborg och vad hans personliga tjänst innebar.

16. Om donatorerna, se Hansson & Nordin, a. a. s. 51.

17. T. Cassirer, "Ur Mitt liv med Ernst Cassirer" s. 89.

18. Cassirer, *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel* (dvd), till exempel brev 1096 (24.11.35) och 1091 (7.5.38).

19. Ibid. brev till Malte Jacobson 13.6.41: hälsa "besonders an Weibulls, Rabes, Aspelin, Boethius, Pettersons". – Ibid. s. 219.

20. Om Petterson, se Bo Lindberg och Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia, bd I : På högskolans tid*, (Göteborg: Rektorsämbetet Göteborgs universitet 1996), s. 210-214. – Om striden om Aspelins efterträdare, se Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius: den moderna svenska filosofin* (Bodafors: Doxa, 1983), s. 163-66. – Petterson kämpade hårt för den ene huvudkandidaten, Sven-Edvard Rodhe, men det var Ivar Segelberg som gick segrande ur striden.

21. Bilden återges i Hansson & Nordin, *Ernst Cassirer: the Swedish years*, s. 120.

22. Ernst Cassirer, *Determinismus und Indeterminismus in der modernen Physik: Historische und systematische Studien zum Kausalproblem* (Göteborgs Högskolas Årsskrift 42:3, Göteborg 1936). Denna bok, som griper djupt in i den samtida fysikens dåvarande huvudfrågor, blev föremål för uppskattande brev från bland andra Albert Einstein och Max Born. Se Cassirer, *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel*, s. 158-62.

23. En gång berättade Aspelin för mig att han i Göteborg tenerat en student med uttalade nazistsympatier. Studenten kunde sina saker och fick spets. Betyget fick den unge mannen att slå ihop klackarna och tacka för att han trots sina åsikter blivit så sakligt bedömd. Aspelin reagerade med ett för honom ovanligt temperamentsutbrott: "Hut på dig, pojke! Skulle jag svika min ämbetsplikt?"

24. E. Cassirer, "Tal till studenterna", i föreliggande nummer av *Psykoanalytisk Tid/Skrift*.

25. G. Aspelin, "Ernst Cassirer död". Även denna återgiven i föreliggande nummer av *Psykoanalytisk Tid/Skrift*.

26. Åter en personlig minnebild, så mycket en sådan må vara värd: vid ett högre seminarium under tidigt 1960-tal berättade Aspelin att han tidigt inspirerats av Paul Natorps grund och deras utveckling. – Natorp var en av Cassirers lärare i Marburg och näst Cohen den mest bekante föreläsaren för den så kallade Marburgskolan.

27. Gunnar Aspelin, *Lärospån i Lund: minnen från studenttiden* (Lund: Gleerups, 1973), s. 97f.

28. Nordin, *Från Hägerström till Hedenius*, s. 21f och 214.

29. Gunnar Aspelin, *Historiens problem: utvecklingsfilosofiska studier* (Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1926). Det avslutande kapitlet i boken heter "'Materialistisk' och 'idealisk' historieuppfattning".

30. Gunnar Aspelin, *Karl Marx: samhällsforskare och samhällskritiker* (Lund: Gleerups, 1969) och *Karl Marx som sociolog* (Lund: Gleerups, 1972).

31. Se t. ex. det ofullbordade manuskriptet från cirka 1940 *Über Basisphänomene*, i *Nachgelassene Manuskripte und Texte, Bd 1: Zur Metaphysik der symbolischen Formen* (ed, John Michael Krois, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1995), s. 154.

32. Ernst Cassirer, *Axel Hägerström: eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart* (Göteborgs Högskolas Årsskrift 45:1, Göteborg 1939). – Boken kom i svensk översättning som *Axel Hägerström: en studie i samtida svensk filosofi* (Stockholm: Thales, 2005).

33. Brev från Reichenbach till Cassirer 27.8. och svar den 1.9.1936 och nytt brev från Reichenbach den 10.3.1937, Cassirer: *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel* (dvd), s. 149ff och s. 157.

34. Petzäll till Cassirer 12.12.1940, i Cassirer: *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel* (dvd), brev nummer 1312.

35. Tillsättningsstriden och i någon mån också efterspelet skildras livfullt och detaljrikt i Nordin, *Från Hägerström till Hedenius*, s. 96-100.

36. Ibid. E. Cassirer, "Tal till studenterna", s. 117.

37. Ernst Cassirer i brev till Petzäll 4.3.38, i Cassirer: *Nachgelassene Manuskripte und Texte: Bd 18: Ausgewählter wissenschaftlicher Briefwechsel* (dvd), s.177f.

38. "Bewusst-dogmatisch" respektive "bewusst-naiv". – Brev 28.2.1939, ibid. s. 197.

39. Petzäll till Cassirer 29.5.1938, ibid. s. 187.

40. "Hier in unserem friedlichen und uninteressanten Göteborg erfährt man gar nichts von derelei Sachen – aber ich gestehe, dass ich sie entbehren kann." – Cassirer till Petzäll 27.3.1941; ibid. s. 214.

41. Cassirer till Petzäll 5.10.1939; ibid. s. 206f.

42. Ibid. T. Cassirer, s. 101.

43. Ibid. T. Cassirer, s. 102.

44. Johan Nordström, "Cartesius och Drottning Kristinas omvändelse", i *Lychnos. Lärdomshistoriska Samfundets årsbok 1941* (Uppsala: Almqvist & Wicksell, 1942), s. 248-303.

45. Ernst Cassirer, *Drottning Christina och Descartes. Ett bidrag till 1600-talets idéhistoria* (översättning från författarens manuskript av Bengt Wall, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1940), s. 5.
46. Curt Weibull publicerade flera studier om Christina. Central var hans biografi *Drottning Christina* (1931, 2. Aufl., 1934). Det var den som Cassirer utgick ifrån. Den utkom också i engelsk översättning som *Christina of Sweden* (Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1966). Om Christinas ”plan of campaign” se s. 110.
47. Cassirer, a.a., s. 9–19.
48. Cassirer, *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture* (New Haven and London: Yale University Press, 1944 och 1992), s. 181–84.
49. Cassirer, *Drottning Christina och Descartes*, s. 36–43.
50. *Ibid.* s. 53f.
51. John Michael Krois, ”Vorwort des Herausgebers”, *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, Bd 1: *Zur Metaphysik der symbolischen Formen*, s. XI f.
52. Cassirer, *Über Basisphänomene*, i *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, bd 1: *Zur Metaphysik der symbolischen Formen*, s. 336f. Goethes maximer återges i kommentarerna till texten.
53. ”das Leben, die rotierende Bewegung der Monas um sich selbst, welche weder Rast noch Ruhe kennt”, *ibid.* s. 336f.
54. En god översikt av Goethes förhållningsätt till urfenomenen – urväxterna, urformerna – ger Richard Friedenthal i sin stora, normgivande biografi *Goethe: sein Leben und seine Zeit* (1963, 16:e pocketupplagan, München: Piper Verlag, 2008), s. 305–19. – Friedenthal, som har större distans till Goethe än Cassirer, behandlar i samma anda färgläran, där Goethe sökte vederlägga Newtons optik. Om denna teori har Cassirer här ingenting att säga. – Spinoza fascinerade Goethe som så många andra vid denna tid; han läste högt ur dennes skrifter för Charlotte von Stein, och han återkom flera gånger till likställandet av gud och naturen. – Se Friedenthal s. 229, 306 och 381f.
55. ”die nur noch *erscheinen* und *sind*, an denen aber nichts weiter zu erklären ist”, *ibid.* s. 126.
56. *Ibid.* s. 127. – Utgivaren påpekar att även Goethe i sina samtal med Eckermann framhåller förundran (*Erstaunen*) som det högsta och som ett sant urfenomen. – *Ibid.* s. 340. – Se J. P. Eckermann, *Gespräche mit Goethe* i *Goethe, Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens* (Münchener Ausgabe, Bd 19, München: Hanser, 1988), nummer 2661.
57. Cassirer, *Über Basisphänomene*, i *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, Bd 1: *Zur Metaphysik der symbolischen Formen*, s. 130f. – Redan i en disposition till det planerade arbetet om basfenomenen har Cassirer berört Wienkretsens försök till grundläggning, *ibid.* s. 118.
58. *Ibid.* s. 132.
59. *Ibid.* s. 133–38.
60. *Ibid.* s. 138–50.
61. *Ibid.* s. 150–62.
62. *Ibid.* s. 162–65. – Om begreppet form hos Cassirer, se min bok *Stenarna i själen: form och materia från antiken till idag* (Stockholm: Bonniers 2006), s. 537–41.
63. *Ibid.* s. 165–79.
64. *Ibid.* s. 179–86.
65. *Ibid.* s. 186–95. – Goethe utvecklar sin uppfattning om Sokrates och kravet att känna sig själv i två maximer, nummer 657 och 663.
66. Jämför min framställning i *A universe of symbols – Ernst Cassirer in Göteborg and in the world* (Occasional papers of the Swedish Ernst Cassirer Society, vol. 4, Göteborg 2008), s. 17–25.
67. Cassirer, *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, Bd 1: *Zur Metaphysik der symbolischen Formen*, s. 137. – Jämför Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (1927. 18 uppl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001), § 15, s. 66–72.
68. Om detta, se Krois, ”Ernst Cassirer’s Philosophical Development in Sweden – An Unknown Chapter in Intellectual History”, i Hansson & Nordin, *Ernst Cassirer – The Swedish Years*, s. 21–29.
69. Boethius *Filosofins tröst* finns i en utmärkt svensk översättning, utförd av Bertil Cavallin (Stockholm: Atlantis, 1987). Den fullständiga latinska titeln är *De consolatione Philosophiae libri quinque* (Fem böcker om filosofins tröst). Boethius levde mellan cirka 480 och 524.
70. Den svenska översättningen heter *Mimesis: Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1998) och är utförd av Ulrika Wallenström. Det tyska originalet kom ut 1946.
71. Se Ernst Cassirer, *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, band 11, *Goethe-Vorlesungen* (ed. John Michael Krois, Hamburg: Meiner, 2003).
72. Folke Leander, *Humanism and naturalism: a comparative study of Ernest Seillière, Irving Babbitt and Paul Elmer More* (Göteborgs Högskolas Årsskrift 45:1, Göteborg 1937).
73. Hansson–Nordin, *Ernst Cassirer: The Swedish years*, s. 210–24 beskriver utförligt Leanders utveckling, hans skrifter och hans mellanhavanden i synnerhet med Cassirer.
74. Folke Leander, *The philosophy of John Dewey: a critical study* (Göteborg: Elander Tryckeri Aktiebolag 1939).
75. Boken kom i en ny upplaga 1980 (Borås: Cete, 1980).
76. *Ibid.* E. Cassirer, s. 118.
77. Nordin, *Från Hägerström till Hedenius*, s. 158ff.
78. Susan K. Lager, *Philosophy in a new key: a study in the symbolism of reason, rite, and art* (1942, 3rd ed., Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1957).
79. *Tankelinjer och trosformer: Huvudlinjer i vår tids idéhistoria* utkom i en första upplaga 1937 och en andra, där Aspelin också anlitar en rad yngre specialister på fysik, biologi, psykologi med mera för speciella avsnitt (Stockholm: Bonniers 1955). Volymen utgjorde bd VI i ett samlingsverk betitlat *Vår egen tids historia 1880 – 1930* och utgivet av Yngve Lorents. – Om Cassirer s. 71f. och 143f.
80. *Tankens vägar: en översikt av filosofins utveckling* (Lund: Gleerups, 1958), bd II, s. 319. Se också s. 300f.
81. Lindberg & Nilsson, *Göteborgs universitets historia*, bd I: *På högskolans tid*, s. 172.
82. Hansson & Nordin, *Ernst Cassirer: the Swedish years*, s. 164f.